

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ ТА «ІДЕОЛОГІЧНА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ» В СРСР У 50-Х РР. ХХ СТ.

Статья посвящена исследованию воздействия советской тоталитарной идеологии на формирование национальной идеи в период «идеологической индустриализации» в СССР в 50-ых гг. XX ст.

Ключевые слова: *тоталитаризм, идеология, национальная идея, «идеологическая индустриализация»*

Статтю присвячено дослідженню впливу радянської тоталітарної ідеології на формування національної ідеї в період «ідеологічної індустріалізації» в СРСР у 50-их рр. ХХ ст.

Ключові слова: *тоталітаризм, ідеологія, національна ідея, «ідеологічна індустріалізація»*

The article is devoted to the study of the impact of Soviet totalitarian ideology on the formation of the national idea during the period of «ideological industrialization» in the USSR in the 1950 years XX century.

Keywords: *totalitarianism, ideology, national idea, «ideological industrialization»*

Вивчення проблеми тоталітаризму в ХХ ст. є невід'ємним складником осягнення цього драматичного періоду в історії людства, крім того, може бути розглянутим як самостійний рівень у розвитку поняття «тоталітаризм». В останні роки Україна переживає важливий етап формування нового демократично-правового суспільства, створення нової політичної ідеології, підґрунтям якої є ідея національної самостійності й незалежності, що проголошує своєю головною метою обстоювання інтересів окремої людини й різних народів у межах багатонаціональної української держави. Новий історичний період, який розпочався в 1991 р., позначений бурхливим перебігом процесів формування демократичних відносин в усіх сферах існування нашого народу. Одним із чинників, які серйозно ускладнюють подальший розвиток українського суспільства, є важка ідеологічна спадщина, що її залишив по собі радянський тоталітаризм: великодержавний шовінізм і міжнаціональні конфлікти, пов'язані з бажанням розповсюдити межі «руського мира» на пострадянські самостійні держави.

На жаль, тоталітарні ідеології продовжують своє життя навіть після того, як припинили існування ті політичні системи, у яких вони були народжені, що є підґрунтям сучасної суспільно-політичної й воєнної кризи. Саме цьому дослідження впливу радянської тоталітарної ідеології є сьогодні актуальною відповіддю на ту «пересторогу історії», яку залишило по собі трагічне минуле нашої Батьківщини.

Крім того, вибір авторами саме цієї теми для наукового вивчення зумовлений тим, що у вітчизняній історіографії відсутні узагальнювальні праці з питань

соціально-політичного життя й ідеологічних реалій повоєнного Харкова. Окремі питання ідеологічної роботи в Харкові та в Україні в цілому (стосовно повоєнного періоду) розглянуто в роботах таких авторів, як А.А. Данилов, А.В. Пижиков, В.І. Юрчук, І.П. Кожукало, В.К. Баран, В.М. Даниленко [2–5; 12], і в колективних працях з історії Харківської обласної партійної організації [1; 6].

У наш час не виникає сумнівів, що сталінська ідеологічна система була основою, на яку спирався весь політичний апарат радянської держави. Післявоєнна політична реакція в СРСР стала логічним продовженням репресивної політики сталінізму, але саме цей період характеризує посилена увага до ідеологічних і політичних питань. У цьому міститься сутність тієї епохи – доби «ідеологічної індустріалізації», що була пов'язана з подальшим розвитком комуністичної ідеології й використанням нових можливостей медійних засобів пропаганди з метою консолідації радянського суспільства.

Як відомо з історії, громадська думка в Україні завжди мала критичний характер, радянські часи не були винятком. Подібні настрої, природно, викликали підозру в сталінських ідеологів, тому для контролю над нею використовувалися різноманітні за формою та змістом і засоби, й інструменти.

Місто Харків як один з найпотужніших духовних, політичних, промислових центрів України завжди перебувало в полі зору державного керівництва. На прикладі нашого міста ми маємо змогу в концентрованій формі відстежити всі головні соціально-політичні процеси (кінця 40-х рр.).

Звернімося до конкретних історичних фактів і подій. Так, у 1950 р. ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР у черговий раз вирішили довести своїм московським господарям свою відданість. Із цього приводу 25 жовтня 1950 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову за № 3279 «Про підготовку до проведення декади Українського мистецтва та літератури у Москві в травні 1951 р.». Постанову було ухвалено на підставі відповідного рішення ЦК ВКП(б) від 25 вересня 1950 р. Автори документа вважали, що декада українського мистецтва й літератури в Москві повинна виявитися показом неухильного розвитку радянської соціалістичної культури українського народу. Українські можновладці хотіли показати «...всенародну любов та відданість трудящих Радянської України партії більшовиків, творцю і організатору Української Радянської держави товаришу Сталіну, вдячність великому російському народові всім народам СРСР за їх братню допомогу Українській Радянській Республіці у справі будівництва комунізму, у розвитку соціалістичної за змістом і національної за формою Української радянської культури» [10, арк. 271]. Відомо, що в декаді взяли участь більшість провідних українських митців і найголовніші творчі заклади України, у тому числі й харківські, які мали не останнє значення в проведенні цього заходу.

Треба відзначити, що багато українських учасників щиро бажали познайомити радянських людей з усіма фарбами української культури та мистецтва й проявили чималий ентузіазм і творчу наснагу. Декада тривала до 26 червня 1951 р. й отримала саме схвальні відгуки в пересічних глядачів, але політичне керівництво не могло відмовитися від бажання ще раз влаштувати чергову антиукраїнську кампанію. Вона

почалася з редакційної статті «Правди» «Проти ідеологічних перекручень у літературі та мистецтві». Об'єктом ідеологічної атаки став у першу чергу Володимир Сосюра та його знаменитий вірш «Любіть Україну», надрукований у 5-му номері журналу «Звезда» за 1951 р. Сосюру, а разом з ним і все українське мистецтво, звинуватили в тому, що він нібито «...всупереч життєвій правді оспівує Україну взагалі. Поза часом – поза епохою». Відсутній образ соціалістичної Вітчизни. Наприкінці автори зробили вагомий висновок, що ідеологічні «помилки» припускаються не тільки в літературі. Перекручення в ідеологічній роботі мають місце й у галузі мистецтва. А це, у свою чергу, свідчить про наявність серйозних недоліків і помилок у ідейно-виховній роботі на Україні. ЦК КП(б)У дістав звинувачення в тому, що він «слабо займається питаннями ідеології» [8, арк. 2].

Побиття українського мистецтва продовжувалось у статті «Правди» від 7-го липня 1951 р., що вийшла під заголовком «Вище ідейний рівень та художню майстерність».

Відповідаючи на таку різку критику з боку «Правди», яка була органом ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У, обласні й місцеві комітети партії розгорнули діяльність із вишукування «української буржуазно-націоналістичних проявів». Ситуація була ускладнена тим, що після від'їзду М.С. Хрушова до Москви (де він став секретарем ЦК ВКП(б)) першим секретарем ЦК КП(б)У в 1949 р. став Л.Г. Мельников, який проводив активну русифікаторську політику. Харків і Харківська область знову були охоплені ідеологічною гарячкою, яка проявлялась у проведенні різноманітних зборів, засідань, пленумів у культурних і громадських установах. Головну партію в цьому оркестрі, звичайно, відігравав Харківський ОК КП(б)У: за його ініціативою 20 серпня 1951 р. були проведені збори міського партійного активу з порядком денним: «Завдання Харківської партійної організації у підвищенні рівня ідеологічної роботи в світлі статті «Правди» від 2 липня 1951 р. і постанови ЦК КП(б)У від 26 липня 1951 р.». Головним доповідачем був секретар обкому з ідеології А.Д. Скаба. У його доповіді й інших виступах наводилися приклади помилок і «націоналістичних проявів». Присутні дружно визнавали справедливість критики «Правди», посилаючись на низький ідейно-художній рівень низки творів харківських митців. Указувалося, що в збірках віршів поета Марка Черняка, надрукованих у 1947–48 рр., присутні безідейні, хибні вірші. Ігоря Муратова та Юхима Мартича звинуватили в тому, що у своєму лібрето до музичної комедії «За ваше здоров'я» вони «спотворили образи радянських колгоспників», не показавши їх натхненної праці. Згадали й поета Генадія Брежньова і його вірш «Чолом тобі, земле!», який ототожнили з віршем Сосюри «Любіть Україну». Дістав критики й письменник Петро Панч: у його творах «Облога ночі» й «Запорожці» знайшли «націоналістичні» помилки. Огульній критиці були піддані композитори П.Д. Гайдамака й Григорій Фінаровський, художники Адольф Страхов, С.Ф. Бесєдін та О.І. Мельгунова, М.А. Бланк, театр ім. Т.Г. Шевченка, видавництва, преса, вищі й інші культурно-освітні заклади [3, с. 110–111].

Якщо звернутися до матеріалів звіту Харківського обкому на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л.Г. Мельникова, то можна в цілому охопити загальну картину заходів, які

були запроваджені. У першу чергу до обкому були викликані секретарі первинних парторганізацій творчих колективів. На цих зборах було обговорено всі питання практичної роботи, пов'язані з редакційною статтею «Правди». На нараді секретарі партійних організацій отримали практичні вказівки щодо підготовки й проведення партійних зборів. Такі збори відбулись у 16-ті творчих колективах [11, арк. 108].

Також за завданням обкому проводилася робота з аналізу ідейно-політичного й художнього рівня літератури, надрукованої в 1950–51 рр. Харківським обласним книжково-газетним видавництвом. Редакції обласних газет та Облрадіокомітет виступили з статтями й передачами, присвяченими стану й завданням підсилення ідеологічної роботи в Харківській обласній парторганізації [11, арк. 11]. Якоюсь мірою цю картину доповнює інформація, що міститься в доповідній записці на ім'я Л.Г. Мельникова, складеній інспектором ЦК КП(б)У М. Кузнецовим і консультантом відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У І. Воробйовим. На думку київських інспекторів, у проведеній Харківським обкомом партії роботі мали місце суттєві недоліки: перевіряючі констатують, що заходи обкому передбачали здебільшого питання, пов'язані з покращенням роботи тільки творчих організацій і мистецьких установ. Поза увагою повністю залишилося марксистсько-ленінське виховання всієї інтелігенції, культурно-освітня робота серед молоді, лекційна пропаганда обмежилася вказівкою на покращення роботи тільки Обласного товариства з розповсюдження політичних і наукових знань. Заходи обкому не були розповсюджені на науково-дослідні інститути, помислові підприємства. Повністю обійдені увагою були парторганізації сільських районів.

Дісталось «на горіхи» й Харківському міському комітету партії, який теж не дуже поспішав виконувати московські й київські вказівки. Це призвело до того, що такі заклади, як Обласна спілка профспілок, обласні відділи культурно-освітньої роботи, кінофікації, у справах мистецтв, обком ЛКСМУ та інші організації, де працює велика кількість спеціалістів і науково-технічних працівників, не зробили жодних практичних висновків із виступів «Правди».

Виходячи з наявних даних, можна зробити висновок про байдуже ставлення до кампанії багатьох із тих, хто повинен був її влаштовувати. Згадані нами київські інспектори у своєму звіті звертають увагу Л.Г. Мельникова, що після обговорення статті «Правди» парторганізації харківських творчих спілок, музеїв, театрів і т. ін. не розробили конкретних заходів з усунення вигаданих московським і київським агітпропом недоліків. Більшість творчих працівників не поспішало виправляти розкритиковані твори або створювати інші на теми, які вимагали від них ідеологічні керівники. Не спостерігалось відповідного пошкваллення в спілках письменників і художників. Харківська преса навіть не видала жодної великої статті про твори харківських авторів [11, арк. 130].

Партійні органи на місцях були змушені реагувати на вказівки свого московського керівництва, хоча робили це, принаймні у випадку з ідеологічною кампанією 1951 р., без зайвого запалу.

Послаблення ідеологічного тиску, що відбувалося в останні роки сталінізму, проявилось в наявності фактів відкритого спротиву представників творчої інтелігенції

ідеологічній сваволі режиму. Один із таких фактів ми можемо навести на прикладі видатного харківського театрального режисера М.М. Крушельницького. У його гнівній промові на закритих партзборах Харківського державного українського драматичного театру ім. Т.Г. Шевченка, що відбулися 27 липня 1951 р., ми знаходимо справжній приклад громадянської мужності й занепокоєння долею українського мистецтва.

Кампанія з боротьби з ідеологічними перекрученнями в українській літературі й мистецтві фактично була останньою з великих ідеологічних кампаній повоєнного часу, які активно запроваджувались у Харкові. На її прикладі ми можемо бачити, як поступово, ще за життя Сталіна, почала руйнуватися побудована ним тоталітарна ідеологічна система, яку повинні були підживлювати згадані кампанії.

Посилення ідеологічного контролю над суспільством стало одним із провідних напрямків політики партійного керівництва СРСР після закінчення Великої Вітчизняної війни. Радянські воїни звільнили від фашизму Батьківщину й країни Європи, повернулися додому з надіями на послаблення сталінських порядків у подяку за Перемогу. Щоб нейтралізувати прагнення фронтників та інших суспільних верств до ліберальних змін і приборкати паростки «бродіння умів», верховна влада розгорнула ідеологічні кампанії. Із початком «холодної війни» (посиленням ідеологічного протистояння двох політичних систем) засобом проти інакомислення стали пропаганда радянських цінностей, розширення політосвіти.

У другій половині 1940-х рр. вийшла серія ідеологічних постанов ЦК у галузі культури, мистецтва, літератури, науки. Із 1948 р. боротьба з «низькопоклонниками» була доповнена кампанією проти «космополітів» та «українських буржуазних націоналістів».

Замість проголошуваних лозунгів морально-політичної єдності на практиці ми бачимо соціальну роз'єднаність, утворення ґрунту для загострення суспільних і національних конфліктів. Подібні явища призводили до гальмування процесу відновлення суспільно-політичної системи міської громади, заважали процесам економічної й культурної відбудови Харкова й України, що призвело до занепаду й стагнації соціалістичної системи взагалі.

Література:

1. Нариси історії Харківської обласної партійної організації/ В.І. Астахов, С.З. Голиков, Ю.О. Складов, Г.М. Окладной, Ю.П. Шаповал. Харків : Прапор, 1970. 595 с.
2. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи(1946-1980-і рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.
3. Данилов А. А., Пыжиков А.В. Рождение сверхдержавы: СССР в первые послевоенные годы. М. : Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2001. С. 146–150.
4. Кожукало І.П. Ідеологічна робота на Україні в другій половині 40-х – на початку 50-х років: Аналіз, уроки// УІЖ. 1989. №2. С. 22–37.
5. Партійно-державна номенклатура повоєнної України. Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : колективна монографія / відп. ред. В.М. Даниленко : У 3-х частинах. Ч. 1, 2. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 152 с.
6. Очерки истории Харьковской областной партийной организации / П.Б. Баськов, С.З. Голиков, Е.В. Дягилев и др. Харьков : Прапор. 1980. 376 с.

7. Перед открытием декады Украинского искусства и литературы // Правда. 1951. 14 червня. арк.1.
8. Против идеологических извращений в литературе и искусстве // Правда. 1951. 2 липня. арк. 2.
9. *Рибалко І. К.* Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. Харків : Основа, 1999. 248 с.
10. ЦДАВО України, Ф. 116, оп.15, Спр.74, 323 арк.
11. ЦДАГО України, Ф. 1, оп.24, Спр.785, 130арк.
12. *Юрчук В. І.* Культурне життя в Україні у повоєнні роки: Світло і тіні. Київ : Асоціація «Україно», 1995. 80 с.

Надійшла до редакції 21.11.2017. Розглянута на редколегії 11.12.2017.

Рецензенти:

Кандидат біологічних наук, професор, завідувач кафедри фізичного виховання Національного аерокосмічного університету ім. М.С. Жуковського «ХАІ» Дусенко Д.І.

Доктор філософських наук, професор кафедри філософії Національного аерокосмічного університету ім. М.С. Жуковського «ХАІ» Кузнецов А.Ю.